

Eestis on sajandite jooksul tegutsenud ja tegutseb praegugi kristluse kolm peamist voolu – katoliiklus, õigeusk ja protestantism – oma erinevate harude ja liikumistega. Kõige kauem on eestlaste keskel tegutsenud reformatsiooni käigus katoliiklusest välja kasvanud luterlus, kuid talle on konkurentsi pakkunud nii idast lähtunud ortodoksi kirik kui 19.–20. sajandil ilmunud vabakogudused. Iga konfessioon on kaasa toonud oma rõhuasetused ja töömeetodid. Kui tänapäeval rõhutatakse eestlaste erakordset usuleigust või koguni religiooni-vaenulikkust, siis tekib paratamatult küsimus: miks ükski kristluse suund pole suutnud eesti rahvast ristirahvaks teha? Või siiski on?

Küsimus eestlaste ja ristiusu vahekorra kohta on seotud küsimusega rahvuslikust identiteedist. Vabakoguduste ajaloo uurija Toivo Pilli kirjutab: „Ajalugu ja identiteet on tihedasti seotud – nii üksikinimese kui kogukonna elus. Inimese enesemõistmisel on minevikumõõde, kuigi inimest mõjutavad teisedki tegurid, mitte ainult möödaniiku kogemused. [...] Ajaloo tundmine ei ole vajalik mitte lihtsalt selleks, et teada, millised sündmused on kunagi toimunud, vaid selleks, et mõista nüüdisaega ja tulevikusuundumusi mõtestatud mineviku valgel.”¹ Tänapäeval kõneldakse rahvuslikest narratiividest ehk konstrueeritud lugudest, mis kasutavad selektiivselt ajaloolisi fakte ja põimivad need jutustuseks, mille ülesandeks on kujundada ja põhjendada rahvuslikku identiteeti.² Lea Altnurme on tõdenud, et eestlaste rahvuslik identiteet sündis sakslastele vastanduvana ning ajaloosündmuste tõlgendamisele põhinev „rahvuslik lugu” hakkas kujunema juba 19. sajandil, kinnistudes sidusa jutustusena eestlaste teadvusesse 1920.–1930. aastatel. Enne 19. sajandi keskpaika puudus maa-rahval oma ajalooteadvus, rahvapärinus ei kandnud vägivaldse ristiusustamise mälestust. Kuid edaspidi omandas nn Suure Lahingu kontseptsioon – s.o võitlus sakslaste ja ristiusu vastu – järjest kindlama kuju. Eriti aitasid rahvusliku müüdi juurdumisele kaasa eesti kirjanikud.³ Jaan Lahe sedastab, et rahvuslik müüt tekkis olukorras, kus eestlased vajasisid oma rahvuslikku ideoloogiat, kuid paljudele rahvusluse ideoloogidele ei sobinud selleks kristlus, mille kandjaks

¹ Toivo Pilli, *Usu värvid ja varjundid. Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist*. Tallinn: Allika, 2007, 9.

² Vt näiteks Kaja Karo, „Rahvuslikud narratiivid ja religioon”. – Lea Altnurme (toim), *Mitut usku Eesti. Valik usundiloolisi uurimusi: kristluse eri*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, 13–46.

³ Lea Altnurme, *Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006, 58.

olid rahvuslusse negatiivselt suhtuvad baltisakslastest pastorid.⁴ Kaja Karo märgib, et 20. sajandil muutus ärkamisaegne religiooni ignoreerimine usu alavääristamiseks ning põlguseks. Kristlus hakkas paljudele sümboliseerima vaimupimedust, tagurlikkust, agressiivsust jne. Rõhutama hakati nüanssi, et vägivaldselt toodud ristiusk jäi eestlastele olemuslikult võõraks. Karo hinnangul on just religiooni marginaalseks kuulutamine lasknud rahvuslikul narratiivil eksisteerida rahulikult läbi 20. sajandi.⁵

Käesolevas artiklis püütakse anda ülevaade eestlaste ja ristiusu suhetest läbi sajandite, ja seda 20. sajandil tegutsenud eesti teoloogide ja vaimulike pilgu läbi. Vaatluse alla on võetud avalikud kirjutised, iseäranis artiklid, ettekanded ning kiriku- või kultuuriloolised käsitlused. Loodetavasti pakub see, kuidas kirikutegelased on läinud sajandi jooksul tõlgendanud usu ja kiriku rolli eesti rahva ajaloos, mõtlemisainet neile, kes jälgivad tänast debatti religiooni koha ja rolli üle ühiskonnaelus ning usukogukondade katseid oma identiteeti ja tegevust ajaloolises perspektiivis mõtestada ja põhjendada.

I. Võõras ja oma ristiusk

Tõsiasi, et 13. sajandil toimunud ristiusustamise käigus kaotasid eestlased vabaduse, nõudis eesti teoloogidelt ja vaimulikelt selgitamist, kuidas hinnata ristiusu rolli eesti rahva ajaloos. Seda tuli teha olukorras, kus poliitiline ja etnilis-rahvuslik identiteet oli muutunud olulisemaks usulisest identiteedist. Pealegi polnud eesti rahvas enam valdavalt monokonfessionaalne nagu varasematel sajanditel, kuna alates 1840. aastatest oli suur osa talurahvast astunud õigeuskku ning 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses jõudsid Eestisse erinevad vabakogudused (priilased, baptistid, metodistid jt).

1924. aastal nentis Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) piiskop Jakob Kukk (1870–1933) allajäämist vallutajate uputavale lainele ja vabaduse kaotust seitsmesajaks orja-aastaks, kuid pidas positiivseks, et see asjaolu avas „meie rahvale vähemalt ukse Öhtu-euroopasse”. Katoliikluse kohta polnud luterliku kiriku piiskopil siiski muud öelda, kui et „meie rahvas sai tast vähe osa” ja ta „rahva hingele armas ei saanud olla”.⁶ Kirikuloolane Olaf Sild (1880–1944) leidis, et võõra valitsuse alla surumine tekitas vastuseisu „mitte ainult selle ikke vastu, vaid ka selle usu ja Jumala vastu, kelle nimel ja kelle pärast see ike öeldi peale pandavat. Leiti, et ristiusu Jumal on võõras Jumal ja pealegi vaenlaste Jumal, et see Jumal siiski ei aita eestlasi, ka ristitud eestlasi, nende vägivalla vastu, kes ristiusu levitamisel omakasu ja võimu püüavad maarahva kulul.” Sild oletas, et see aitas kaasa paganluse püsimisele, kuna „võidi järeldada,

⁴ Jaan Lahe, „Eestlaste usuviha on alusetu müüt”. – Postimees 08.04.2005.

⁵ Karo 2007, 27.

⁶ Jakob Kukk, „Sissejuhatuseks”. – Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Tartu, 1924, 2.

et on parem jääda oma vanade jumalate juurde, kui sissetunginud kristlaste omavoli ning iket oma turjale võtta või seda tunnustada. Vanad jumalad on ikkagi omad jumalad, nad on ligemalseisjad ja osavõtlikud.” Silla järgi hoidis suurem osa eestlasi kinni rahvusliku vabaduse aatest, pidades võimatuks leppida ristiusu või kirikuga. Ristiusu ja kiriku poole kaldujad suguvennad said nende vaenu tunda, mida nad avaldasid oma rahvusliku vabaduse aate nimel. Nii tekkis teatav lõhe rahva hinges vastuolu tõttu rahvusliku vabaduse ja ristiusu vagaduse ning kiriklikkuse vahel. [...] Ristiusk ei olnud südames õigel viisil võitu saanud paganluse üle.⁷

Luterliku pastori ja pärimuseuurija Matthias Johann Eiseni (1857–1934) arvates „Kristlus ilmus esivanematele uut maailma avama, aga ei suutnud vana eest tõrjuda, vaid sulas siin-seal paganusega ühte”.⁸ Muinasusundi elementide visast püsimisest kõnelevad teisedki autorid. Kuigi arheoloogilised andmed ja ajalooallikad kinnitavad kristlike ja paganlike uskumuste põimumist ja paralleelset eksisteerimist, tuleb silmas pidada, et luterlaste konfessionaalses poleemikas on katoliku kirikule ikka ette heidetud segunemist paganlusega. Pastor Villem Reiman (1861–1917) nägi seitsmesaja-aastase pimedaja orjaõõ kontseptsiooni mõjul muistse vabaduse kaotust eriti süngetes värvides. Tema hinnangul eestlane ei kaotanud mitte ainult oma vabadust, vaid mandus ka vaimult:

26

... oma endisest usust oli ta vägivaldselt võõrutatud, uut aga (mida pealegi kui pealesunnitult vihkas) ei tundnud ta sugugi; nii jäi siis ta osaks ainult endise usu ebemetest ja katoliku usu kommetest paksuks kangaks kokku kasvanud ebausku, millele sel ajal valitsev nõiausk veel koledust lisas. Seega sai rahva vaim ja meelsus koguni nüriks, ta ei märganud muud kui mis sunniti, pahad kombad, halvad omadused said ta juures mõjule, ta endine aus meel kippus kaduma; ta oli üsna ja täitsa ori!⁹

Luterlik teoloog ja hilisem kirikuõpetaja Elmar Salumaa (1908–1996) jagas seisukohta, et kristlus jäi rahvale võõraks seetõttu, et kirik oli läbi sajandite olnud isandate kirik, „kes siin misjonitööd tegid mitte vaeste paganate valgustamiseks ja nende päästmiseks Jumalale, vaid kes olid tulnud Maarjamaale ristisõtta endale teeneid koguma ja oma kodumaist patuelu hüvitama”.¹⁰ Mõneti vastuoluliselt heitis ta katoliku kirikule ette ühelt poolt välispidist kombekristlust ja polüteismi ning teiselt poolt rahva järjepideva usulise arengu katkestamist:

⁷ Olaf Sild, Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1938, 69–70.

⁸ Matthias Johann Eisen, Eesti mütoloogia. Tallinn: Olion, 1994, 161. Teose esimene trükk ilmus 1919.

⁹ „Vabastuse jubileumiks” (Linda 25.03.1894), osundatud väljaandest: Villem Reiman, Mis meist saab. Tartu: Ilmamaa, 2008, 214.

¹⁰ „Meie usu- ja kirikuelu välisorientatsioonist” (Akadeemia 5/1938), osundatud väljaandest: Elmar Salumaa, Evangeelium ja eetos. Tartu: Ilmamaa, 2008, 44.

Kirik oli usuline institutsioon, keda huvitas esmajoones välispidine kirikliku kombe täitmine. Ega katoliiklus ise oma poliitiliku pühakute austamise ja maagilise sakramentalismiga nii väga järsk uudisvorm eestlaste usundile polnud. Tema peapahe seisis senise pideva usulise arengu purustamises. Talupoegkonna hingelisele tasakaalule oli antud uute kujutelmade sissetoomisega saatuslik hoop, ilma et neid oleks püütud tihedamalt seostada rahvausundi kõlbla ja hingelise taustaga. See oli põhjus, miks hiljem protestantlik kirik alatasa pidi nentima kohutavat „ebausu” levikut talupoegkonnas.¹¹

13. sajandi mõõgamisjonit ja võõrvallutust kritiseeris ägedalt luterlik teoloog ja pastor Arthur Võõbus (1909–1988), kes nimetas seda eestlaste jaoks rahvuslikuks katastroofiks ning märkis, et seesugune „misjon” tõi kahju ka ristikiriku üritusele. Ta vaidles vastu väitele, nagu võiks vallutuse puhul positiivseks pidada eestlaste liitmist lääne tsivilisatsiooniga. Võõbuse arvates eestlased hoopis lõigati vallutuse tulemusena ära lääne kristliku kultuuri parimatest viljadest.¹² Tule- ja mõõgamisjoni mõistab hukka ka kirikuõpetaja ning kirikuloolane Voldemar Ilja (1922–2010), kes formaalsele ristiusustamisele vaatamata rõhutab samuti eestlaste orjastamist:

See nn tule ja mõõga evangeeliumi-rõõmusõnumi toomine tõi enesega kaasa küll rohkem leina ja pisaraid kui rõõmu, aga fakt jääb faktiks – rahvas ristiti, tahtsid nad seda või mitte, ja vana soomeugri usundi asemele toodi uus. Rist on küll lootuse ja pääsemise sümbol, aga võidetud eestlastele sai see orjastamise sümboliks. Nad pesid enestelt ristimisel saadud ristimärgi maha kohe kui neil õnnestus natukeneagi pead tõsta.¹³

Luterlastel oli lihtne veeretada vastutus ristimisega kaasnenud vägivalda ning vabaduse kaotuse eest katoliku kirikule. Kuidas on katoliiklased nendele etteheidetele vastanud? 1936. aastal avaldas katoliiklik väljaanne *Kiriku Elu* (nr 3–4) artikli „Ristiusk mõõgaga!”, milles tehti juhtunu eest vastutavaks ordu ja piiskopid, kuid mitte kirik või paavst, ja leiti, et eesti rahva areng oleks olnud teistsugune, kui oleks õnnestunud rajada riik paavsti ülemvõimu all:

Viisi, millise järele Eestimaad tule ja mõõgaga ristiusustati, ei tohi meie pidada mitte suureks õnnetuseks rahvale, vaid ka lõppeks ebakristlikuks meetodiks. Ei või aga neid usutoojate

¹¹ „Kiriku asend ja ülesanded iseseisvusaegses ühiskonnas” (Akadeemia 4/1937), Salumaa 2008, 35.

¹² Arthur Võõbus, „Christianization or War of Conquest?”. – Estonia Christiana. Eximio domino Iohanni Köpp, Stockholm, 1965, 78.

¹³ Voldemar Ilja, Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. Tallinn: Logos, 1995, 236.

patte kirjutada Katoliku Kiriku arvele. Esijoones olid siin süüdi [Mõõgavendade] ordu ja ristirüütlid, osaliselt ka maa piiskopid. Rooma püüded suundusid alati sinna poole, et võimaluse piires kaitsta päriselanikkude vabadust.¹⁴

Siiski on ka eesti teoloogid esitanud seisukohti, mis lubavad ristiusustamist pidada paljutahulisemaks protsessiks, kus rindejoon ei lähe tingimata paganatest eestlaste ja kristlastest vallutajate vahel. Näiteks luterlasest teoloog ja usundiloolane Uku Masing (1909–1985), keda ei saa pidada just saksasõbralikuks, lähtus oma kirjutistes Jüriöö ülestõusu kohta teesist, et ülestõusnud tegid kirikuga koostööd, et murda ordu ülemvõim.¹⁵ Kuigi kutselised ajaloolased on Masingu ümberkäimist allikatega kritiseerinud, aitas viimase „ketserlik” lähenemine eristada kirikut ja ordu ning lubas mõelda, et ka meie esivanemad ei samastanud tingimata ristiusku ja võõrvõimu. Arthur Vööbus, kelle rahvuslikus meelsuses ei saa samuti kahelda, rõhutas ristiusu levikut juba enne vallutust ning avaldas arvamust:

Meie esivanemate tõsise ja eetilise maailmavaate tõttu ei saa uskuda, et need oleksid sulgenud oma südamed ristiusu kuulutuse sügavustele. Kõige tagasihoidlikumagi hinnangu juures peab arvestama, et juba ammu enne taanlaste ja sakslaste sissetungi oli meie esivanemate hulgas kristlikke juhte, perekondi, sugukondi ja isegi kogukondi vähemal või suuremal määral. Need taimed olid istutatud loomulikus, kristlikule vaimule kohastes tingimustes ja sellisena oleksid küll kasvanud ja arenenud, kui oleks lastud muinaseestlasi oma elu nende vaimu ja vajaduste kohaselt edasi minna.¹⁶

Kuidas aga on hinnatud alates 16. sajandist lavale astunud luterliku kiriku tööd ning eestlaste seotust ristiusuga? Luterlike kirikutegelaste seas on väljendatud arvamust, et eestlased said kristlasteks alles koos usupuhastusega. Nii väidab pastor Rudolf Kiviranna (1912–1994) ühes oma jutluses: „Alates ajast, mil Martin Lutheri usupuhastus tungis vaimse jõuna meie kodumaale, on eesti rahvas oma hinge otsustavais sügavusis olnud kristlik rahvas.”¹⁷ Samas on kõlanud hoopis kriitilisemaid seisukohti. Näiteks Olaf Sild tõdeb, et usupuhastuse tulek ei tähendanud eestlastele soovitud paremusi, „vaid oli enam seeme ning idu tuleviku jaoks”. Rootsi aega silmas pidades märgib ta, et luterlik „usutunnistus jäi maarahvale enam välispidiseks usuks”.¹⁸ Eespool

¹⁴ Kiriku Elu 4/1936, 30.

¹⁵ Trükis avaldatud: Uku Masing, 1343. Vaskuks ja vikaaria Lohult. Tartu: Ilmamaa, 2002.

¹⁶ „Muinaseestlaste suhted kristlusega” (Eesti Kirik 3/1970), osundatud väljaandest: Arthur Vööbus, Kummargil käsikirjade kohal. Tartu: Ilmamaa, 2009, 375.

¹⁷ Rudolf Kiviranna, Rändurid tolmua ja tähtede vahel. Toronto: Oma Press, 1971, 170.

¹⁸ Sild 1938, 119, 177.

kõlanud Salumaa kriitika katoliku kiriku aadressil laienes ka luterlikule kirikule, mida juhtisid võõrast rahvusest isikud ja kus pea ainulaadsena protestantlike kirikute ajaloos oli kuulutustegevus sajandeid vaimulike käes, kes valdasid rahvakeelt puudulikult. Salumaa arvates alistusid eestlased välisele sunnile, kuid ei avanud oma hinge: „Kuigi talupoegkond alistus ilma suuremate ekstsessideta kiriku karile – siis ei tule ometi uskuda, et eesti talupoeg oleks olnud nii ilmetu olend, kes kergekäeliselt oleks usaldanud oma hingevarasid vihatud isandaile. Orja kuulekus on hoopis midagi muud kui usaldus.”¹⁹ Võõbus aga kirjutab reformatsiooni tulemuste kohta: „Põhiliselt jäi olukord ikkagi muutmata – kirik, kas katoliiklik või evangeelne, jäi maaisandate kirikuks, oma olemuselt võõra okupatsioonivõimu käsivarreks.”²⁰

Vennastekoguduse rolli eestlaste saamisel kristlasteks on otsustavaks pidanud paljud luterlikud teoloogid. Vennasteliikumisele omistatakse eestlaste sisuline ristiusustamine. Selle teesi kohaselt tegi katoliku kirik eestlased vormiliselt kristlasteks ning luterlik kirik andis neile teadmised Piiblist ja usuõpetusest, kuid alles vennastekogudus võitis Kristusele nende südamed. Olaf Silla hinnangul „õieti alles vendade tegevuse läbi said maa-eestlased evangeeliumiusulisteks ja sai ristiusk neile elavaks ja südameasjaks”.²¹ Ka Salumaa ei pidanud vanade rahvausundi elementide visa edasipüsimist arvestades liialdatuks väidet, et „ristiusu usulis-kõlbelisest eluväärtusist hakkas eesti talupoegkond laiemas ulatuses osa saama alles vennastekoguduse liikumises”.²² Väliseesti luterliku kiriku peapiiskop Konrad Veem (1914–1996) väidab koguni, et eesti rahvast sai ristirahvas tänu vennasteliikumisele.²³

Vennastekoguduse teeneks loeti ka eestlaste rahvusliku ärkamise ettevalmistamist ja kultuurilise arengu edendamist. Villem Reiman tõrjus väiteid eestlaste usulisest tuimusest, tuues esile vennastekoguduse rolli usutunde äratamisel:

Eesti rahva elus ja eesti rahvuse tekkimise loos on usul alati mõjuv sõna kaasa rääkida olnud. Tõendused, nagu puuduks eesti iseloomul usutunde sügavus ja soojus, hõljuvad õhus. [...] Siis aga ilmusid Herrnhuti lihtsad saadikud, kelle silmis need [seisuslikud] vahed midagi ei maksnud. Esimest korda puutus meie rahvas arusaava ja armastusest hõõguva sõnakuulutamise ja kaasakiskuva südamliku vagaduse eeskujuga ligemalt kokku ja tuli süüta tule. Kõigist märatsemistest ja kentsakustest hoolimata, mis hernhuutlus ühes tõi, on tema tulemine usutunnet rohkem äratanud ja kosutanud kui varem aastasajad.²⁴

¹⁹ „Kiriku asend ja ülesanded iseseisvusaegses ühiskonnas” (Akadeemia 4/1937), Salumaa 2008, 36.

²⁰ „Usupuhastuse esimesed kajastused eestlaste juures ja nende saatus” (Oma Kirik 3/1968), Võõbus 2009, 383.

²¹ Sild 1938, 185.

²² „Kiriku asend ja ülesanded iseseisvusaegses ühiskonnas”, Salumaa 2008, 35.

²³ Konrad Veem, Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1990, 108.

²⁴ „Mis meid seob? Mis meid lõhub?” (Postimees, september–oktoober 1910), Reiman 2008, 383.

Sarnaselt kirjutas luterlik vaimulik ja õppejõud, hilisem Tartu ülikooli rektor ja EELK kolmas piiskop Johan Kõpp (1874–1970), viidates pastorite ja talupoegade seisusevahele ning sellest tulenenud probleemidele:

Kirik ei olnud suutnud rahva südant küllaldaselt võita, seks oli vahe mõlemate vahel suur... [...] Seevastu valitses vennastekoguduses elav kristlik vaim, lihtne, südamlük sõnakuulutus, tõsine vennaarmastus orja vastu, mis nägi orjas omasugust ning oma-väärilist. Suur tähendus oli ka vennastekoguduse rahvameelsuse elemente sisaldaval korraldusel.²⁵

Väga kõrgelt hindas vennastekoguduse rolli nii tõsise usuelu kui demokraatlike hoiakute kujundamisel luterlik teoloog ja EELK teine piiskop Hugo Bernhard Rahamägi (1886–1941), keda on seostatud pigem kõrgkirikliku suunaga. Rahvuslipu juubeliks (1934) kirjutatud artiklis „Milline usund vastab eestlase iseloomule?” küsis Rahamägi, mis tegi võimalikuks eestlaste rahvuslikud saavutused, ja vastas: „On palju arvamusi selle kohta. Kuid olgu öeldud ka see: seda on korda saatnud vennastekogudus! [...] Vennastekogudus oli see vorm, mis omal ajal meie rahva südamele ligidale tõi kristluse suured ja tõsised, sügavad, aga lihtsad jooned.” Rahamägi tõstis esile selle, et just vennastekogudusest „on pärit ka meie suuremad riigi- ja kiriku-, poliitika- ja seltskonnategelased, kas esimeses või teises põlves”.²⁶

Vennastekoguduse osa rahvusliku ja demokraatliku meelsuse kujunemisel on rõhutanud hiljem nii Arthur Võõbus kui Konrad Veem. Esimene märgib: „Esmakordselt tundsid eestlased evangeelse usu soojust ja väge, ja seda nõnda haaravalt, et sellest tekkis hoogne vaimne liikumine. Evangeelne usk sai jõuks.” Võõbus tõstab vendade liikumise puhul esile eriti vaimse elu rikastamist ja õhkkonna loomist, „mis sisendas väärikuse tunnet ja selle arendamist”. Samuti andis liikumine eestlastele liidrid: „Juhid, kes kerkisid esile vendade ühiskondades, muutusid autoriteetideks ka laiemas mõttes. Nendele langesid eestlaste pilgud kui eestluse juhtkonnale. Nõnda on vendade ühiskond olnud tõeliseks taimelavaks eestlaste juhtkonna arendamisel.”²⁷ Ka Veem näeb hernhuutlaste vendi rahvusliku ja demokraatliku meelsuse teerajajatena: „Vennastekoguduse sihikindla tegevuse mõjul hakkas juurduma ning levima ka rahvuslik meelsus. [...] Lugupidamine ja austus edenesid järjekindlalt koos demokraatliku meelega.”²⁸ Teoloogidest-kirikuloolastest on vennastekoguduse ajalugu Eestis seni kõige põhjalikumalt käsitletud Voldemar Ilja, kes on seisukohal, et Halle pietism ja Herrnhuti vennastekogudus panid 18. sajandi esimesel poolel aluse eesti rahva

²⁵ „Usulisi liikumisi Eestis” (Usuteadusline Ajakiri 1–2/1926), osundatud väljaandest: Johan Kõpp, Vaimu valgusel. Tartu: Ilmamaa, 2009, 370.

²⁶ Hugo Bernhard Rahamägi, „Milline usund vastab eestlase iseloomule?”. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album 10 (1934), 106.

²⁷ „Evangeelse usu osa eestlaste vaimsuse kujundamisel” (Eesti Kirik 4/1977), Võõbus 2009, 391–396.

²⁸ Konrad ja Maria Veem, Eesti kirik tunaeile, eile, täna. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1993, 38.

usulisele, kultuurilisele ja rahvuslikule arengule, mis saavutas oma harja Eesti Vabariigiga aastatel 1918–1940.²⁹

Ortodoksi kirikutegelased võtsid üle luterlaste kriitika katoliku kiriku aadressil, kuid lisasid sellele oma vaatenurga. Nende käsitusel sai alles õigeusk eestlaste *oma* usuks, aidates neil muu hulgas vastu seista saksa mõisnike ja pastorite rõhumisele. Õigeusu preester ja hilisem piiskop Nikolai Leisman (1862–1947) pidas nii katoliiklust kui luterlust eestlastele pealesunnitud ja võõraks usuks: „Sest nii Rooma katoliku, kui ka Luteriusu ilmumine ei olnud muud, kui ümberkirjutamine isandate usku. Selles mõttes võib neid julgesti *sissetoodud* uskudeks selle sõna täies mõttes nimetada.”³⁰ Sarnasel seisukohal on olnud näiteks preester Sergius Samon (1902–1993, valiti 1968. aastal paguluses piiskopiks, kuid ei pühitsetud) ja S. M. Salasoo, kelle hinnangul „katoliku usk ei saanud eesti rahvale omaseks ja see ei olenenud niivõrd rahva vastupanust, kui kuulutajate puudujääkidest”. Reformatsiooniga saabunud luterluse kohta väidetakse, et „eestlased võtsid selle vastu sama valmidusega, kui kolm ja pool sajandit tagasi katoliku usu”, s.t lihtsalt leppisid olukorraga. Vennastekoguduse suhtes on hinnang positiivsem: „Vennaste kogudustest hoovas algkristlusele omast südamlikkust ja ligimesearmastust. Pole ime, et see liikumine kiiresti rõhutatud rahva poolehoidu võitis.” Valik õigeusu kasuks tehti mitte ainult vennastekoguduse vaimuvalgustuse tulemusena, vaid kirjaoskuse kasvades ja mõistes, et võõras ülemvõim on eestlastelt vabaduse röövinud: „Rahva vaimne arenemine jõudis tasemeni, mis võimaldas luteri koguduste tegevuse võrdlemist vennaste ja õigeusu koguduste omaga. Selle tulemusena astusid tuhanded luterlased õigeusku, seda eriti massiliselt aastatel 1845–1848.” Usuvahetusest mõõndakse, et selle „põhjustasid mitte ainult usulised, vaid ka ühiskondlikud tegurid”, kuid põhimõtteliselt „soov luteri usust õigeusku üleminemiseks kasvas välja seestpoolt – rahvast enesest”.³¹

Ka Eesti õigeusklike kauaaegne juht ning hilisem Moskva ja kogu Venemaa patriarh Aleksius II (Alekssei Ridiger, 1929–2008) väidab oma 1984. aastal kaitsitud doktoritööl põhinevas teoses „Õigeusk Eestimaal” – seda juba eessõnas –, et katoliiklus ja luterlus on eestlase seisukohalt võõrad, pealesunnitud usutunnistused, mis on pealegi vastuolus rahvuslike huvidega: „Katoliiklus ja luterlus soodustasid olulisel määral balti rahvaste ikestamist ja sajandeid kestnud rõhumist. Alandlikkust jutlustades võtsid pastorid ja katoliku preestrid tihti risti asemel kätte piitsa või mõõga.” Seevastu õigeusk on alati levitanud rahu ja vendlust, soodustades hariduse levitamist, toetanud rahvuslikke püüdlusi ja kaitsnud võõramaiste ikestajate kallalekippumise eest. Aleksius ei varja, et tema raamatu siht ongi tõestada õigeusu positiivset rolli eestlaste ajaloos, „sest ka meie ajal jätkuvad Baltimaade ajaloo võltsimise katsed”. Mis puutub eestlaste muinasusku ja siinmail venelaste levitatud õigeusku, siis „katoliku

²⁹ Ilja 1995, 237.

³⁰ Nikolai Leisman, Õigeusu ajalugu Baltimaal uuemal ajal. Riia, 1907, 5.

³¹ Sergius Samon, S. M. Salasoo, Kiriku ajalugu. Tallinn: Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Kultuurfond, 1990, 154–158.

kirik tegi kõik, et juurida välja rahva seas elavad kombed, vanad uskumused ja õigeusklik usutunnistus – ühesõnaga kõik see, mida katoliiklastest feodaalid ja vaimulikud pidasid enda suhtes vaenulikuks”. Luterlaste poleemilist retoorikat korrates väidab Aleksius, et eestlasi tõukasid katoliku usust eemale „arusaamatud ladinakeelsed jumalateenistus- ja kirikuraamatud”, katoliiklased ei olevat vastristitutelt oodanud vaimulikku ümbersündi, vaid üksnes mõnede väliste usunõuete täitmist, eelkõige aga truudust ristsõdijate-vallutajate ilmalikule võimule, mitte Kristuse õpetusele. Õigeusku nähakse tegurina, mis on lähendanud eestlasi ja venelasi:

Õigeusu ajalugu Eestis kuni 1710. aastani on nende vaimsete sidemete kehtestamise ajalugu, mis sõlmusid eesti ja vene rahva vahel seitsme sajandi vältel ning mis lõppude lõpuks viisidki Eestimaa ühendamisele Venemaaga. Need sidemed tekkisid ja tugevnesid võitluses saksa feodaalidega, katoliku ja luterliku kiriku ikke ning ülekohtu vastu.³²

Ajaloolises tagasivaates pidid luterlasedki tõdema, et osalt luterliku kiriku enda süül, osalt aga väliste olude tõttu oli eesti talurahva enamus kirikuga nõrgalt seotud. 1905. aastal ilmus Johan Kõpult, kes tollal oli veel Tartu ülikooli teoloogiatudeng, kirjutus vene õigeusu tulekust, milles ta nimetas usuvahetusliikumise põhjustena järgmist:

Kuivad arutlused ei olnud südameid sütitada suutnud, kuna teiselt poolt orjus palju vaba aega ei andnud kirikuskäimiseks. Mõnigi otsis veel endistest pagana ja katoliku aja pruukidest hingele rahustust, teised leidsid seda vennastekoguduse lugemistundidest. Selle läbi oli aga tundmus tekkinud, et kiriku päralt olemine ainult väline asi on.

Niisiis arvas Kõpp, et veel kaks inimpõlve tagasi – 19. sajandi keskpaigas – jättis luterlus paljusid eestlasi külmaks, kuna nad tundsid luterlikku õpetust üsna halvasti:

Vähe võis küll neid olla, kes selle usu mõtte sisse suutsid tungida, mida kirik õpetas. Nõnda oli ka loomulik, et manitsemiste peale oma usku mitte ära anda vastati, üks usk olevat kõik, sest seesama Kristus, seesama Piibel olevat ka uues usus. Ainult õpetajad olla teised. [...] Ja nii pidid Lutheruse õpetajad päält vaatama, kuidas tuhanded oma kirikule ja neile selja pöörasid.³³

³² Patriarh Aleksius II, Õigeusk Eestimaal. Tallinn, 2009, 6, 71–72, 110. Teos ilmus esmalt 1999. aastal vene keeles ja kümme aastat hiljem täiendatuna eesti keeles.

³³ „Kuidas vene õigeusk meie maale tuli” (Sirvilauad. Eesti Rahva Tähtsaamat 1906, ilmunud 1905), Kõpp 2009, 254.

Elmar Salumaa kriitikast katoliku ja luterliku kiriku institutsionaalsuse ja kombe-kristluse aadressil oli eespool juttu. Ühes 1938. aastal ilmunud artiklis seadis ta koguni kahtluse alla väite, et eesti rahvas on läbinisti kristlik rahvas, nentides:

Meie võitleme tegelikult minevikuarjudega – sest vaevalt leidub evangeelses kristlaskonnas rahvakirikut, mille minevik oleks nii ebaloomulikult vähe rahvuslik ja ka rahvapärane, kui ta seda on olnud meil. On küsimus, kas üldse – ja kui, siis kui kaugelt – meie rahvas on kristianiseerunud, olgugi et muidu armastatakse toonitada meie rahva suurt usklikkust. Niisugused väited aga kuulugu rahulikult aktusekõnedesse, mis niikuinii oma vaimse ja kõlbelise laadi poolest kipuvad tihti olema matusekõnedeks eestlusele.³⁴

2. Luterlus kui rahvuslik pärand ja tegur

Eestlaste rahvusliku identiteedi kujunemine seadis eesti kirikutegelased ülesande ette põhjendada ristiusu ja kiriku vajalikkust rahvuslikust seisukohast. Küsimus polnud ainult selles, et baltisaksa „koloniaalkirik“ tuli eestistada ja selle struktuurid demokratiseerida, et need oleksid kooskõlas eestlaste huvide ja vajadustega. Põhjendamist vajas igavikku ja lunastust taotleva kristliku usu sidumine rahvusluse ajalooisese ja ajaliku perspektiiviga. Näiteks rahvusliku liikumise tegelane ja pastor Jakob Hurt (1839–1906/ uue kalendri järgi 1907) selgitas oma ametivendadele 1874. aastal: „Rahvuslik on inimese juures kõik see, mis ta kogu rahva ühisvarana oma esivanematelt pärinud on ja mis teda eraldab teise natsiooni kuulujaist. Siia kuulub ülemalüteldud mööda põlvnemine ja päritolu, kehatüüp ja meelelaad, keel ja komme, mõtteviis ja religioon.” Hurda jaoks kuulus rahvusliku ühisvara hulka isadelt päritud evangeelne usutunnistus, s.t luterlik kirik, mida ta nimetas teisel esivanemate kirikuks. Hurt nägi luterlikus kirikus kaitset venestamise ja „kreekluse apostlite“ (s.t õigeusu) vastu.³⁵

1920.–1930. aastatel rõhutasid mitmed luterlastest kirikutegelased jätkuvalt eestlaste ja luterluse lähedast seotust ning luterliku reformatsiooni teeneid eestlaste vabanemisel ning rahvuseks kujunemisel. 1924. aastal, kui tähistati 400 aasta möödumist reformatsiooni-sündmustest Eestis, kirjutas piiskop Jakob Kukk, et tänu usupuhastusele „meie rahva hing, mis otse põrmuni oli mahatallatud, võis just kui kevade õhku evangeeliumist enese sisse hingata [...] ja tunda, et Jumal ka rõhutatud orjarahvast tahab näha üheväärilisena teistega”.³⁶ Piiskop leidis, et kuigi 910 000 eesti luterlasest tasub kiriku liikmemaksu alla kolmandiku, on see hulk „ometi suur küllalt selleks, et Jumal nende läbi meie

³⁴ „Meie usu- ja kirikuolu välisorientatsioonist” (Akadeemia 5/1938), Salumaa 2008, 43.

³⁵ „Eesti päevaküsimused” (Kõne Liivimaa sinodil, 1874), osundatud väljaandest: Jakob Hurt, Looja ees. Tartu: Ilmamaa, 2005, 268, 275, 288.

³⁶ Jakob Kukk, „Sissejuhatuseks”. – Usupuhastus eestlaste maal, 3.

rahva elu puhastamiseks ja pühitsemiseks imet võiks teha, kui need kõik palavad oleksid ja mitte leiged ei oleks. Iga neljas inimene Eestis tunnistab enese teadlikult evangeeliumi luteruseusu kiriku liikmeks [...]. See on luteruseusulise kiriku neljasajaaastase töö vili meie maal ja Eesti rahva hulgas.”³⁷

Samal aastal kirjutas luterlik pastor ja ühiskonnategelane Jaan Lattik (1878–1967): „Eesti rahvas sai evangeeliumiusuliseks ja ta on selleks jäänud tänapäevani. Katseid on ajajooksul küllalt tehtud teda evangeeliumi kirikust välja viia, kodu temalt võtta ja uut asemele anda.” Osutades idast sisse tunginud õigeusu kirikule, deklareeris Lattik: „Oleme ikkagi Põhjamaa tõugu. Ei lepi meie uimastava ohvri suitsuga, ei saa kombesid meid magama uinutada. Põhja poegadele ja tütartele on evangeeliumi usk omane.”³⁸ Ka Hugo Bernhard Rahamäe väitel on just luterlus eestlase jaoks sobivaim usk: „Evang.-luteri usu kirik vastab, nagu näha, temas peituvate põhitendentsidega ja jõududega eestlase hingelisele põhilaadile ja hingeliste tarvidustele.” Paraku ei selgita Rahamägi lähemalt, mis need eestlase hingevajadusele sobivad luterluse „põhitendentsid” on. Samas oli ta veendunud, et teised konfessioonid ei saanud eestlastele omaseks: „Kuid üldiselt võib ütelda: nagu rooma katolitsism rahva hingele võõras oli ja võõraks jäi, nõnda oli ja on lugu ka kreeka katolitsismiga.”³⁹

Deklaratiivsete mõtteavalduste kõrval püüti usuliste ja rahvuslike taotluste ühendamist veidi põhjalikumalt mõtestada ja põhjendada. Näiteks luterlik pastor Bruno Ederberg (Ederma, 1900–1976) oli seisukohal, et rahvuse ja usu vahekorra küsimus väärib tõsist tähelepanu. Soovides rõhutada religiooni ühiskondlikku ja rahvuslikku tähtsust, kirjutas ta 1935. aastal:

Usk ei ole eraasi. Temast oleneb rahva elu. [...] Kus iganes ajaloos usk ja rahvus on olnud orgaaniliselt lahutamata seoses, seal on rahvus sellest ühendusest leidnud alati uut sisemist jõudu endasse ja oma Jumalasse, asudes ikka jälle rahva taas uuesti rajamisele ja edasi juhtimisele. Kui kõneldakse „usust endasse”, kui eesti rahvusliku ideoloogia põhilausest, mis tarvilik on rahvusliku iseolemise alusena, siis ei tohi seda püstitada tühjale kõikuvale alusele, vaid peab egotsentrilisi endaväärtusi ja rahvusliku iseolemise ja enda õiguse põhimõtteid rajama inimlikust kaduvusest olenemata tõeludele – Jumala olemuse tundmisele ja läbielamusele.

Ederbergi järgi on eestlane iseloomult tagasihoidlik, töökas, kaalutlev, kriitiline ja skeptiline. Niisiis peaks just ristiusk selle luterlikus vormis olema kõige enam kooskõlas eestlase sisemise hoiakuga: „Asun seisukohale, et eesti hingele sobiv usulis-rahvuslik ideoloogia võidakse üles ehitada ainult kristluse kujul evan-

³⁷ Jakob Kukk, „Luteruse kiriku praegune seisukord Eestis ja mujal”. – Usupuha eestlaste maal, 240.

³⁸ Jaan Lattik, Martin Luter. Tartu, 1924, 65.

³⁹ Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis. Tartu, 1926, 6–7.

geeliumi puhtal ja selgel alusel. [...] Luterlus muutus sajanditepikkuse ajaloo tagajärjel iga rahva juures omapäraseks rahvuslikuks usuks.⁴⁰ Luterlik pastor ja teoloog Eduard Tennmann (1878–1936) aga rõhutas: „Rahvuslik kristlus on alles siis olemas, kui riigikodanikud tõelise kristluse mõttes endid leiavad, koondavad ja maksma panevad, mõjutades ka kirikut selles suunas ja tõstes kogu rahvast kõrgemale astmele.”⁴¹

Kahtlemata võib kristluse (täpsemalt luterluse) ja rahvusluse ühendamise üheks teenekamaks põhjendajaks ja edendajaks lugeda Johan Kõppu, kes etendas olulist rolli Eesti luterliku rahvakiriku sünni juures. Kõpp kinnitas korduvalt, et usu- ja rahvustunne kuuluvad kokku ning et luterlik rahvakirik peab arvestama eesti rahva hingeliste vajadustega. Kuigi Kõpp nõustus, et kristliku usu eesmärk on juhatada inimene igavikku, osadusse Jumalaga, polnud tema arvates siiski võimalik eirata asjaolu, et „ristiusk, olles mitte sellest maailmast, on eluväeks ka selles maailmas”. Ta kutsus eesti teolooge tegelema küsimusega, kuidas sünteesida kristlust ja rahvuslust, kuna ristiusu asendamine mingisuguse rahvusliku pseudoreligiooniga polnud mõeldav:

Ristiusk on oma olult üldinimlik ning selles mõttes ülerahvuslik suurus. Teiselt poolt on rahvustunne üks algelisemaid tundeseisukordi, millises koostunud rahva kehalise, vaimlise ja hingelise olemise elemendid. Mida pidada ülemaks, tähtsamaks? Sünteesi ei saavutata ei rahvustunde halvamisega usu huvides ega usu-tunde kõrvaldamisega rahvustunde kasuks. Ei ole ka teostatav mingisugune uue puhtrahvusliku usu konstrueerimine ja ristiusu asendamine sellega. Ometi on kindel, et usutunnet ja rahvuslikku elementi ei saa teineteisest eraldada. [...] Leida sisemist sünteesi üldinimliku ristiusu ja eesti rahva hingeilma vahel ning anda usuelule Eestis väliseltki kuju, mis vastab rahva hinge põhilaadile – see on ülesanne, mis väärib eesti usuteadlaste tõsist tähelepanu.⁴²

1926. aastal märkis Kõpp, et „eesti rahval on oma nägu: oma vaimline ja hingeline laad, mis tuntavalt erineb teiste rahvaste omast”, mistõttu kirik peab seda arvesse võtma ning kuulama „neid helisid, mis vastu kostavad eesti rahva hingest” ning otsima teid, „mis viivad eesti rahva südame sügavustesse”.⁴³ 1935. aastal kirjutas ta:

Edasi on silmaspeetav, et ristiusk on tegelikult eesti rahva suurema osa elu- ja maailmavaate määraja ja kujundaja. [...] Jäädes

⁴⁰ Bruno Ederberg, *Lahkusud Eestis*. Rakvere, 1935, 81, 84.

⁴¹ „Ristiusk ja rahvuslik kirik” (ERK, 1934), osundatud väljaandest: Eduard Tennmann, *Varjatud varandus*. Tartu: Ilmamaa, 1999, 281.

⁴² „Probleeme ja ülesandeid” („Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi kümme aastat”, 1931), Kõpp 2009, 82.

⁴³ „Kirik ja rahvuslik mõte” (Üliõpilasleht 15.05.1926), Kõpp 2009, 20.

kirikusse ja kogudusse, tunnustab rahva valdav enamik põhimõtteliselt ristiusku ja kristlikku mõtteviisi ning alistub ühel või teisel viisil ristiusu mõjule. Hoolimata paljude kristlaste kõlbelisest puudulikkusest, tuleb pidada kindlaks, et ristiusk on ja jääb ikkagi meie rahva noorsoo kasvatuses ja rahva mõtteviisi edaspidises kujunemises teguriks, mille tähtsuse alahindamine tähendaks tunduvat kaotust rahva vaimlis-kõlbelisele arengule ja sellega rahva elujõu halvamist lubamatul kombel.⁴⁴

1939. aastal kordas Kõpp seisukohta, et kirik peab arvestama rahvusega ning et kristlase kõlbeline kohus on rahvuslikele püüdlustele kaasa aidata. Ettekandes vaimulikele kritiseeris ta kristliku meelsuse ja rahvustunde vastandamist, märkides:

Sellepärast ütleme täie teadvusega: eestlane ja kristlane ei ole vastuolus, ei või ega saagi olla! Eestlasena võin olla kristlane ja kristlasena eestlane. Nõnda võin ma aktiivselt kaasa elada oma rahva paremate püüdlustega, ideaalidega, võitlustega, kannatustega. Ja mitte ainult, et võin, vaid veel rohkem: see kuulub minu kõlbeliste kohuste hulka, mille ette Jumal mind on asetanud, lastes mind sündida just selle rahva liikmena.⁴⁵

36

Vajadust nii rahvusliku kiriku kui rahvusliku teoloogia järele rõhutasid teisedki teoloogid. Näiteks 1933. aastal kirjutas Elmar Salumaa, kes jagas paljuski Kõpu vaateid, et „meie ideaal tänagi veel on rahvuslik rahvakirik”. Ta selgitas: „Rahvusküsimus kirikule on küsimus nende spetsiifiliste varade järele, milliseid tal on lisandada omalt poolt meie rahvuslikule kultuuritervikule. [...] See tähendab ent küsimust kirikus kuulutatava ristiusu ja ta olukohase kultuurisuhte järele.” Salumaa järgi on rahvuskiriku ülesanne rahvuse säilitamine tema vaimset eripära silmas pidades:

Meie kiriku rahvuse küsimus on kõigepäält ta kvaliteedi küsimus. [...] Rahvuslik kirik oma hinnatava vaimse olemisjõuga peab avastama eestlases sisevaru ja viima ta selle tõelise elava Jumala ette, kes tal aitab ületada kriise ning võita eluraskusi. Selline tegev kristlus peab haarama eestlase vaimlingelise omapära, süvendama kõlblate igavikujõudude toimet, elustama rahvuslikus teadvuses võrsuvat loovat dünaamikat ja andma rahvusele oma suurima: säilitama eestluse *in aeternum*.⁴⁶

⁴⁴ „Iseseisvuse pühaks” (Eesti Kool 1935), Kõpp 2009, 549 jj.

⁴⁵ „Kiriku ülesanded praegusel ajal” (Usuteaduslik ajakiri 1939–1940), Kõpp 2009, 128.

⁴⁶ „Kirik rahvusliku kultuuriprobleemina” (Usuteadusline Ajakiri 2/1933), Salumaa 2008, 29–30, 34.

Kirikupoliitikas kritiseeris Salumaa teravalt endisaegse härraskiriku mõtteviisi edasikestmist. Ta seadis kahtluse alla ka anglikaanidele lähenemise vajaduse ning saksa orientatsiooni vahetamise inglise orientatsiooni vastu, mis näis olevat kiriku juhtkonna, eriti aga piiskop Rahamäe taotluseks:

Nimelt küsitav on, mis suhtes inglise kirik meile ligem on. Oma konfessionaalselt ilmelt on ta võrratult kaugem, oma traditsioonidelt samuti võõras kui saksa kirikki, omalt teoloogialt, vähemalt selle evangeelses osas, inglispärastatud saksa koopia. Kui meie nüüd suure õhinaga hakkaksime kopeerima seda, mis inglise kiriku- ja usuelus ehk meeldib, siis oleks see ainult mööbli ümberpaigutamine toas, aga mitte uus sisustamine. [...] Meie looksime siis näiva õhuvahetuse abil illusioone, et järgnev põlvkond taas parajal ajal võiks meie kirikule ette heita võõrapärasust inglise arvel.

Edasi tõdes Salumaa, et Eesti luterlikul kirikul puudub oma teoloogia. Mille poolest pidi eesti teoloogia erinema saksa või inglise teoloogiast, seda ta lähemalt ei selgitanud, rõhutades vaid teoloogilise koolituse süvendamise, sealhulgas ristiusu algallikatega ja usupuhastuse pärandiga tegelemise vajadust ning usulise süvenemise nõuet.⁴⁷

Nagu Lea Altnurme kirjutab, läks mõtisklustes eestipärase ristiusu üle eelkäijatest kaugemale Uku Masing, kes ei rahuldunud kristluse kui sellisega, vaid otsis eestlastele omast usku, vagaduslaadi ja maailmataju. Altnurme märkib, et oma ajale iseloomulikult pöördus Masing rahvapärимuse poole ning vastandas sakslaste ratsionaalsele analüüsile eestlastele omase kaemusliku tõetaipamise.⁴⁸ Masingu arvates on eestipärane vagadus ekstaatiline.⁴⁹ Teisel iseloomustab ta eestlase usulaadi anarhistliku ja demokraatlikuna. Samas pidi Masing kurvastusega tõdema, et „oleme nii lämmatunud sakslusse, et saksa ristiusk on meile ainus õige kristlus”.⁵⁰ Tuleb lisada, et Masingu tekstid on mõjutanud mitme põlvkonna kirikutegelasi ja teisi intellektuaalsete huvidega inimesi kuni tänase päevani.

Teise maailmasõja käigus kodumaalt lahkuma sunnitud eestlaste mõtlemises tugevnes ja põimus usu- ja rahvustunne. Johan Köpp kutsus kodumaa ja riigi kaotanud eestlasi kinni hoidma kristlikest väärtustest ning rõhutas, et rahva elu- ja hingejõud saab alguse kristlikust kodust. 1957. aastal kõneles ta Stockholmis järgmist:

⁴⁷ „Meie usu- ja kirikuelu välisorientatsioonist” (1938), Salumaa 2008, 49–51.

⁴⁸ Altnurme 2006, 60.

⁴⁹ „Eestlase usulisi eeldusi ja nende tähendusi teoloogiale” (Usuteadusline Ajakiri 2–4/1934), osundatud väljaandest: Uku Masing, Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. Tartu: Ilmamaa, 1993, 92 jj.

⁵⁰ „Eestipärasest ristiusust” (Protestantlik Maailm 1/1938), Masing 1993, 243.

Mida kindlamini meie rahva mõtteviis ja elukäsitus on rajatud Jumala Sõnale ning juhitud ja kantud selles antud kristlikest elutõdedest, seda tugevam on rahvas oma hingejõu poolest ning seda selgem ja otsustavam on tema kõlbeline vaist eluküsimuste lahendamisel, raskuste ja kannatuste ületamisel, ning seda kindlamal alusel seisab ka meie rahva kodu raskeimateski tormides ja suurimates hädadohtudes. [...] Meie rahva tugevuse ja elujõu kandjad on meie kodud, kus valitseb kristlik meel ja vaim ja meie lapsed ja noored kasvavad ning valmivad elule selle vaimu äratusel ja juhatusel.⁵¹

Pastor ja hilisem väliseesti luterliku kiriku peapiiskop Andres Taul (snd 1936) kirjeldab, kuidas pagulaskonnas hakati sakraliseerima sekulaarseid sümboleid ja sündmusi. Kirikupühade staatuse omandasid kodumaalt lahkumise päev, iseseisvuspäev ja küüditamise mälestuspäev, sekulaarse rahvusliku sisu sai asukohamaa kommete järgi pühitsetud tänapüha. Taul ise peab sekulaarsete sündmuste ja sümboleid sakraliseerimist ohtlikuks ehtsale usule Jumalasse, hoiatades ebajumalateenistuse eest ja märkides, et rahvuslik religioon kaldub rakendama Jumalat omaenda eesmärkide teenistusse.⁵² Ka kirikuloolane Riho Saard juhib erinevaid eksiilkiriku pastoreid osundades tähelepanu rahvuslikule retoorikale kiriklikus kuulutuses.⁵³ Teisalt on Konrad Veem kirjeldanud pagulastegi seas levinud kirikuvastaseid hoiakuid. Teda ennast lohutas tutvumine 19. sajandi eestikeelse usulise kirjavaraga, kus orjuse kõige pimedamal ajal kõneleb eesti rahvas kui ristirahvas. „Ärgu tuldagu väitma, et eesti rahvas pole kunagi usklik rahvas olnud,” kirjutab Veem.⁵⁴

Viimastel aastakümnetel on tervikliku visiooni eestlaste ja ristiusu suhetest esitanud EELK pastor Eenok Haamer (snd 1935), kelle vaateid käsitleb Kaja Karo ülal viidatud artiklis.⁵⁵ Karo järgi ei näe Haamer vastuolu muinasusundi ja ristiusu vahel, kuna eestlaste muistne mõtlemine oli analoogne kristlusega. Ristiusk lisas senistele usulistele kujutelmadele vaid uue kvaliteedi. Haameri sõnul on luterlus – erinevalt katoliiklusest – eestlastele sügavalt omane. Haamer leiab, et luterlus andis eestlastele ainult nn suuna, mitte valmis õpetuse ja dogmad (siin võib näha sarnasust eespool viidatud Masingu arvamusega, et eestlastele olevat omane anarhistlik ja demokraatlik, mitte hierarhiilis-dogmaatiline arusaam usust). Kristluse sõnumit lunastusest hakanud eestlased tõeliselt mõistma siiski alles vennastekoguduse kaudu, kuigi sisemiselt oldi usklik juba varemgi. Karo hinnangul peitub Haameri visiooni peamine võlu

⁵¹ „Kutse ja ettepanek kaasmaalastele” (Eesti Kirik 4/1957), Kõpp 2009, 154–155.

⁵² Andres Taul, *The Impact of Fifty Years of Atheistic Indoctrination on the Estonian Evangelical Lutheran Church*. Käsikiri, 1996, 15–27.

⁵³ Riho Saard, „Eestlane ja luterlus”. – *Akadeemia* 7/2007, 1432 jj.

⁵⁴ Veem 1990, 366.

⁵⁵ Karo käsitus tugineb erinevatele Haameri kirjutistele ja loengutele, millest osa on valminud viimasel kümnendil, jäädes seega väljapoole käesoleva artikli ajalisi raame. Siiski pidasin vajalikuks siinkohal Haameri vaateid põgusalt tutvustada.

kristluse ja rahvusluse ühendamises.⁵⁶ „Haamer esitab alternatiivse rahvusliku loo, kus kirik – eeskätt luteri kirik – ja religioon on väärtustatud. Ta väidab, et eestlased on tugeva religioosse enesemääratlusega ja ristiusu tulek Eestimaale ei lõhkunud rahva usulist ja etnilist arengut, kuna ristiusu näol ei ole tegemist eestlastele võõra mõtlemisega. Kristluse mõjul kujunes ka eestlaste kultuur kõrgkultuuriks,“ kirjutab Karo Haameri visiooni kohta. Lea Altnurme nimetab Haameri nägemust ainulaadseks, kuna erinevalt teistest on siin ühendatud kristlik ja mittekristlik vaimupärand. Altnurme arvab, et ilmselt ei vaevanud talupojad sajandeid tagasi oma pead sellega, mis pärineb kristlusest ja mis paganlusest.⁵⁷

Kuid näib, et Suure Lahingu müüt on endiselt hea tervise juures. Kui Hando Runneli tuntud luuleridade järgi „Kiri algab kirikust ja rahvas algab raamatust“, siis EELK pastor, teoloog ja kolumnist Toomas Paul (snd 1939) jõuab vaimuliku kirjanduse ja ristiusu mõju analüüsidest järeltulele:

Eesti rahva kujunemine rahvuseks on sügavaleulatuva tähendusega rahva enesemõistmises. Ent eesti rahvuslus ei tekkinud kristliku kiriku ega vaimuliku raamatu toimele, vaid nendest hoolimata. Eesti rahvus ja riik ei ole sündinud suurtest ideedest, vaid vastuseisust võõrastele vallutajatele. Sakslased, taanlased ja rootslased tulid ristimisideega, eestlased nägid ristimärgis vaid nõidust oma maale. See tuli maha pesta.⁵⁸

3. Kirik, rahvas ja sekularisatsioon

Sekularisatsioon ehk ilmalikustumine, mille all mõistetakse usu ja kiriku mõju vähenemist ühiskonnas ja inimeste elus, ei olnud uus, alles 20. sajandil tekkinud nähtus. Juba 1906. aastal, vahetult pärast Vene revolutsioonisündmusi kirjutas Villem Reiman: „Kiriklikud ja kristlikud eesti rahva ringkonnad on juba ammu kahetsusega nägema pidanud, et ristiusk ja rahva voores laguneb.“ Reiman nägi selles kiriku süüd ning kritiseeris ägedalt baltisaksa pastoreid ja tolleaegset usuteaduskonda selle eest, et nad ei suutnud mõista eestlaste vaimseid vajadusi. 19. sajandi luterliku konfessionalismi esindajatest arvas ta, et nende jaoks oli tähtis vaid „vaga tundmus“ ja „puhas usk“, kuid „rahva hirmsate usu-liste ja vaimliste hädade tarvis ei olnud usuteaduse osakonnal ega õpetajatel arusaamist“. Reimani arvates ei suutnud miski äratada enesega rahulolevaid hingekarjaseid: „Isegi hävitav torm, mis 50. aastate ajal [s.t 19. sajandi keskpaigas] üle koguduste käis ja kümned tuhanded koguduse liikmed luteriusust

⁵⁶ Karo 2007, 41.

⁵⁷ Altnurme 2007, 9.

⁵⁸ „Vaimuliku raamatu osa eesti rahvuse tekkimisel“ (Raamatu osa Eesti arengus, Tartu, 2001), osundatud teosest: Toomas Paul, Kirik keset küla. Tartu: Ilmamaa, 2003, 100.

ära pühkis, ei jõudnud uinuvaid karjaseid paremusele õpetada.” Saksa pastorid ei mõistnud eestlaste rahvuslikke taotlusi: „Et õpetajad kiriklikke asju Balti parunite valitsushimuliste püüetega ühendasid, äratas koguduse seas nende vastu sügavat umbusaldust ja kibedat vaenlust; ei olnud ju karjastel südant karja vastu, vaid nad käisid mõisnikkudega käsikäes...” Tagajärjed ei lasknud ennast oodata: „Kui kaugele rahva viha, põlgus ja vaenlus kiriku vastu on läinud, see avaldas ennast mineva aasta [1905] oktoobrikuul, kus ventiil ennast lühikeseks ajaks avada võis.”⁵⁹

Eestimeelsed kirikutegelased lootsid, et luterliku rahvakiriku loomine ja rahvameelsuse rõhutamine lähendab rahvast ja kirikut. Tegelikult tuli peagi tõdeda, et sekularisatsioon, mis oli alanud juba põlvkondi varem, ainult süveneb. 1928. aastal ilmunud kirjutises küsis Johan Kõpp: „Usulistes vaadetes ja kiriklikus elus on teostumas murrang – millises suunas areneb usuline mõte ja tunne? Millised nähtused mõjutavad arengut? Mis tuleb asemele seal, kus usuline elu hääbub – üksikus isikus, teatavas seltskonnas?”⁶⁰ Samal aastal kirjutas Eduard Tennmann *Postimehes* ilmunud artiklitesarjas järgmist:

Ega ole vaja lähemalt seletada, et rida kurbi nähteid on tõesti olemas meie vaimuelus. Baromeeter on langenud. Hoogu on liiga vähe. Selgust puudub palju. Nurinat on küllalt. Rahuldust otsitakse lõbus, alkoholis ja summutatud või summutamata erootikas. Oleme jõudnud dekadentsi aega. Otsimist on. Leidmist ei ole. Vana ei kõlba. Uut ei leia. Vaimline kriis on laialdane. [...] Kahjuks elame materialismi tähe all. Isegi kirikus ja ametlikus ristiusus. Ja selle juured ulatuvad sügavale.⁶¹

Elmar Salumaa seletas rahva võõrandumist kirikust minevikuga, täpsemalt asjaoluga, et kiriku juhtimine oli pikki sajandeid sakslaste kätes. Kuigi iseseisvuse tules püüti luterlikku kirikut ümber korraldada eestkostevabaks rahvakirikuks ja muuta ta demokraatliku ühiskonna orgaaniliseks osaks, põrkusid need püüdlused ootamatutele raskustele. Salumaa arvates ei muutnud midagi ka 1923. aasta rahvahääletus usuõpetuse küsimuses, mis lõppes kiriku jaoks soodsalt, kuna seda võis seletada pigem rahva inertsiaga. Ta kirjutas:

Alles nüüd, mil olid varisenud kõik ametlikud toed, selgus kirikupubliku usuline kurbloolus hämmastava tõsidusega. [...] Laialdane ükskõiksus näitas, et kirik oli asutiseks, ilma milleta elus väga hästi läbi saadi. Teda kasutati üksnes kombe pärast teatud puhkudel. Linnakodanike ja eriti töölisinges paisus see

⁵⁹ „Eesti ja läti usuteaduse õppetoolide asutamisest Tartu ülikooli juures” (*Postimees* 95–96, 1906), Reiman 2008, 448–449.

⁶⁰ „Rahva sekka – õppima!” (*Üliõpilasleht* 30.12.1928), Kõpp 2009, 533.

⁶¹ „Kas on mõeldav praegu mingi usulis-kiriklik uuendus?” (*Postimees* 1928, nr 293, 294, 301), Tennmann 1999, 123–124.

ükskõiksus peamiselt sotsialistliku propaganda tõttu põhimõtteliseks vaenulikkuseks kiriku ja kristluse vastu üldse. [...] Teise tüüpilise nähtusena mainitagu haritlaste võõrdumist kirikust, mis osalt oli tingitud samast kallakust poliitilisse pahempoolsusse nagu töölistkonnaski.⁶²

Kui 1920. aastatel tuli luterlikul kirikul leppida ja harjuda oma varasema ühiskondliku positsiooni kaotamisega, siis alates 1934. aastast võidi taas toetuda riigivõimu soovivale suhtumisele. Luterlik kirik tsentraliseeris sisekorraldust, püüdis laiendada oma tegevust ja läks kaasa mitmete Pätsi-ajastu ettevõtmistega. Piiskop Rahamägi tervitas valitsuse vastutuleikkust ja märkis, et „kirik, kellest riik lugu peab, õpetab rahvast kahekordselt riigist lugu pidama”. Ta väljendas seisukohta, et kiriku kaudu pääsevad olulised kristlikud väärtused rahva ja riigi elus mõjule. „On ju meie rahvas peaaegu tervikuna just ka kirikurahvas,” nentis ta.⁶³ Ka Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) metropoliit Aleksander Paulus (1872–1953) märkis, et „riigivõim hindab kiriku tööd isamaa ja rahva kasuks” ning tõdes, et „usuelus on märgata uut tõusu ja elavnemist”.⁶⁴ Võib kahelda, kas riiklikud toetusavaldused kirikutele suutsid kelleski usulist äratust esile kutsuda, kuid kindlasti anti sellega ühiskonnale sõnum, et valitsus peab religiooni riigi ja rahva elus oluliseks. Pastorite aruannetes sisaldus siiski kurtmist usuleiguse ja kirikuelust võõrdumise pärast, kuigi 1937. aasta EELK aruandes märgitakse, et „ristiusku põhimõtteliselt pooldada kuulub praegu meie juures „hea tooni” hulka”.⁶⁵

Luterliku kiriku juhtkonna retoorika ja tegevus tekitas kriitikat siseopositsiooni ridades, kus Rahamäele ja tema mõttekaaslastele heideti ette kesken-dumist välistele vormidele ning soovimatust tegelda sisuliste asjadega. Salumaa hinnangul püüdsid kirikuringkonnad sekularismi väljakutsele vastata esiteks poliitilise tegevuse kaudu (kristlik erakond) ja teiseks uusprotestantismi õpetusliku reformiprogrammi abil. Salumaa arvates osutus kiriku politiseerimine suurimaks karilejooksuks, kuid sama saatus tabas esialgsele huvile vaatamata ka saksa liberaalteoloogiale toetuvat uusprotestantismi:

Nii üks kui teine taotlusterühm ei päästnud meie kirikut varju-surmast. Abi saabus ent ootamatult sealt, kust seda küll kõige vähem oodati: meie sisepoliitiliselt ümberkujunemiselt. Kirik on nüüd silmapaistev tegur avalikus elus. Ei möödu ühtki avalikku suuremat sündmust, millest kirik oma esindajate kaudu osa ei võtaks. Sagedasti avalike hoonete ja asutuste pühitsemist

⁶² „Kiriku asend ja ülesanded iseseisvusaegses ühiskonnas” (Akadeemia 4/1937), Salumaa 2008, 37.

⁶³ H. B. Rahamägi, „Kirikuelus aastaga suur samm edasi”. – H. Rahamägi ja J. Veelman (toim), 12. märtsi radadel. Tallinn, 1936, 52.

⁶⁴ „Usuelu uutel radadel”. – 12. märts. Aasta riiklikku ülesehitustööd 12.III.1934 – 12.III.1935. Tallinn, 1935, 39.

⁶⁵ EELK aruanne 1937, 27.

toimetatakse nüüd koguni kahe riituse kohaselt. Usukommete täitmine tahab kuuluda teatud mõttes hea tooni juurde.

Salumaa ei näinud selleski lahendust, kuna side kiriku ja ühiskonna vahel „ei ole muutunud usukommete täitmise toonitamise tõttu kaugeltki orgaaniliseks”. Pealegi polnud kirik oma uut staatust ise enesele kätte võidelnud, vaid see oli talle antud. Salumaa arvates pidanuks kirik loobuma institutsionalismist, klerikalismist ja peaaegu monarhistlikust episkopalismist ning hakkama kasvutama kogudusi teadlikuma kristluse poole. „Ainult selle ülesande kiire ja õige lahendus tagaks kirikule ka Eesti ühiskonnas auväärse ja arvestatava asendi ja usaldaks talle kõige suurema ülesande sooritamise riigis: rahva kõlbelise kasvatamise,” oli Salumaa veendunud.⁶⁶

Teises artiklis kritiseeris ta kiriku mõtlemisviisi ja praksises valitsevat härraskiriklikku saksa elementi ja märkis: „Rahvuslik reform, mille eesmärgiks on kiriku lähendamine rahvale ja tema poolt pakutavate varade ja väärtuste moonutamatu edasiandmine, saab toimuda üksnes põhjaliku vaadete ja seniste talitusviiside reformi näol.”⁶⁷ Selleks oli Salumaa arvates vaja rõhutada usulise süvenemise vajadust ja parandada teoloogilist koolitust, kuna just isikliku usuolu ning iseseisva teoloogilise mõtlemise puudumine oli Salumaa hinnangul vaimulike suurim probleem.

42 1939. aasta novembris – veidi aega enne piiskopiks valimist – esines Johan Kõpp EELK vaimulikele programmilise ettekandega „Kiriku ülesanded praegusel ajal”. Kõpp tõdes, et „kiriku ajalooliselt kujunenud positsioon, minevikust sõltuva kombe võim ei ole veel tõenduseks, et ristiusk on jõud, mis tegelikult määrab inimeste mõtete, kavatsuste ja teotsemiste suuna. Töötatakse, püütakse, võideldakse – ilma et tõsiselt arvestataks kristlikke tõdesid.” Kõpp nimetas põhjusena järgmist:

Lühidalt – inimliku mõtteviisi ilmalikustumine (sekularisatsioon). Materiaalsed elemendid on saanud ülemvõimu vaimsete üle, astunud koguni nende asemele inimese mentaliteedis. Taevast otsitakse maa peal, uskudes, et suudetakse seda luua omast jõust. Soovid ja ihad on suunatud siinpoolsusele ja nad läbivad kogu ühiskondliku elu rakenduse ning valitsevad sotsiaalset õhkkonda ja meelelaadi.

Kõpp rõhutas järgnevalt, et kirik on armastuse-osadus ja sellest tulenevalt on tema kohus eeskjuu anda. Kirik on ka kasvatusasutus, „koht, kus noortele sisendatakse Jumala riigi sügavad tõed ja kõrged paleused ja kasvavad üha uued rahvapõlvad...” Seetõttu peab kirik ise „saavutama koha ühiskonnas – olla paremate, ilusamate, õilsamate otsingute ja püüete istutaja, kandja, ravija,

⁶⁶ „Kiriku asend ja ülesanded...”, Salumaa 2008, 39–41.

⁶⁷ „Meie usu- ja kirikuolu välisorientatsioonist” (1938), Salumaa 2008, 51.

kasvatata”.⁶⁸ Edasises peatus ta veel rahvuse küsimusel, millest oli juba eespool juttu. Niisiis oli Kõpp veendunud, et kiriku tugevus ja tema töö tulemuslikkus rahva seas seisneb kristlikus armastuses, eeskujuks olemises, kristlike tõdede kuulutamises ja õpetamises, samuti rahvustunde tõsiselt võtmises.

Võib arutleda, kas Kõpu, Salumaa ja ka teiste kirikutegelaste väljendatud sarnased mõtted oleksid järgnevatel aastakümnetel vilja kandnud ning kas luterlik kirik oleks edaspidi suutnud oma positsioone hoida või isegi tugevdada. Tegelikuses katkestas nõukogude võim usuelu loomuliku arengu ja kiirendas sekularisatsiooni, s.t. rahva enamuse võõrdumist kirikust. EELK peapiiskop Jaan Kiivit juunior (1940–2005) tõdes 1995. aastal: „Suur osa eestlastest mugandus ning leppis Nõukogude okupatsioonivõimude poolt kehtestatud korra ja ideoloogiaga.”⁶⁹ Usukuulutuslik tegevus oli võimalik vaid kirikuhoonetes ja palvelates või eraviisiliselt. Kiriku kaasalöömine rahvuslik-kultuurilises ja ühiskondlikus elus oli mõeldamatu. Toomas Pauli hinnangul kaotas luterlik kirik nõukogude ajal mitmeid rahvuskirikule iseloomulikke jooni, nagu mõju ühiskonnas või side poliitilise eliidiga, domineeriv positsioon usuelus jne. Paul arvab, et inimeste võõrutamisele usust ja luterlikust kirikust aitas kaasa nõukogulike kombetalituste, eriti suvepäevade atraktiivne vorm, aga ka massiline usuvastane propaganda ja riiklikud sanktsioonid.⁷⁰

Kuid teisalt võis kiriku avalik-ühiskondliku positsiooni kaotuses näha hoopis tänuväärset võimalust keskenduda oma põhiülesandele. 1976. aastal kirjutas Salumaa: „Ja maksab küsida, kas kiriku tõeline ülesanne siin maailmas, see ülesanne, mille jaoks ja mille pärast kirik üldse on eksisteerinud ja eksisteerib, pole liiga ohtlikult jäänud paljude korralduste, aktiivsuse ja kultuuripoliitiliste taotluste varju?” Salumaa veendumuse kohaselt oli kirik sattunud uude olukorda (mitte ainult Nõukogude Liidus või nn idabloki maades), mida võib nimetada Constantinuse-järgseks situatsiooniks, mis „on senise klerikaal-instituutsionaalse arusaamise kirikust viinud tõsisesse kriisiolukorda, ummikusse”. Salumaa arvates vajas kirik selles olukorras uut enesemõistmist, mis oleks tema identiteediga kooskõlas ja lubaks teha praktilisi jõurendusi. Esiteks tähendab see tagasipöördumist uuestestamentliku ja reformatsioonilise kirikumõiste juurde. Teiseks peab kirik reformima omaenda struktuure ja korraldust. Kolmandaks tuleb teadlik olla oma diasporaasituatsioonist, s.t. sellest, et ollakse väheemus.⁷¹ Salumaa arvates võis mittekristlasi mõjutada vaid kristliku elu eeskujuga: „... kristliku tõe elumuutvas jõus veendume ise ja suudame veenda teisi mitte ainult sõnalise kuulutuse, vaid eelkõige seda kuulutust teostava kristliku eksistentsi enese, kristliku inimeseksolemise kaudu.”⁷²

⁶⁸ „Kiriku ülesanded praegusel ajal” (Usuteaduslik ajakiri 1939–1940), Kõpp 2009, 123 jj.

⁶⁹ Jaan Kiivit, „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast teist maailmasõda”. – J. Gnadenreich, Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat. Tallinn: Logos, 1995, 110.

⁷⁰ „Piik käidud teele”, Paul 2003, 53.

⁷¹ „Kirik uues situatsioonis” (Kolmkümmend aastat Usuteaduse Instituuti. Käikiri, 1976), Salumaa 2008, 361, 363–367.

⁷² „Kuulutus väljaspool jumalateenistust” (ettekannet EELK kirikunoorde konverentsil 1981), Salumaa 2008, 531.

Nõukogude aja kohta väljakutsuva nägemuse kirikust rahva ja kogu maailma teenistuses esitas 1980. aastal EELK pastor Vello Salum (snd 1933), kelle ettekanne „Kirik ja rahvus” jõudis üle piiri ja ilmus välismaal. Trotsides asjaolu, et nõukogude võim oli suuremeelselt jätnud kirikule väljasuremiseks eraldatud nurgakese, rõhutas Salum, et kirik peab osa võtma rahva elust ja muredest ega saa olla apoliitiline. Uut laadi ühiskonna ja inimese kujundamine ei ole üksnes riigi, vaid ka kiriku ülesanne. Tõsiasi, et kirik on püsinud 40 aastat ilma riigi toeta, näitab Salumi järgi seda, et inimesed loodavad ja ootavad kirikult ikka veel midagi. Seega ei saa eestlastele ette heita usulist ükskõiksust. Piibli õpetusele rajatud kristlik rahvuslus erineb suurrahvaste šovinismist. Salumi rahvusliku ja samas universalistliku visiooni kohaselt on usk ja kirik osa nii kohalikust kui ülemaailmsest kogukonnast ja kogu loodust, seistes nende teenistuses.⁷³

Vastupidi Salumaa esitatud kolmele punktile lasid 1980.–1990. aastate vahetuse tormilised poliitilised arengud ja kaasnenum „kirikubuum” targata kujutlusel, et minevikku naasmine (või mineviku naasmine) on võimalik ja et kirikuelu saab taastada vähemalt sellisena, nagu see oli olnud enne omariikluse kaotust. Luterlik kirik avaldas taas soovi enda peale võtta rahvuse vaimuliku eestkostja ja -palvetaja roll. 1990. aasta palvapäevaks saadetud karjasekirjas kõneles peapiiskop Kuno Pajula (snd 1924) eestlaste kui rahvuse seisimisest Jumala palge ees ning kutsus palvetama kiriku, maa ja rahva eest. „Me ootame Jumalalt abi ja tuge vabaduse ja sõltumatuse saavutamisel, tahame oma töö ja tegudega selleks kaasa aidata,” kinnitas Pajula. „Nüüd oleme küsimuse ees: kas pöörduda tagasi Jumala juurde või hukkuda.”⁷⁴

Eesti riik ja selle institutsioonid taastati järjepidevuse põhimõttel. Muu hulgas taastati riigipühadena mitmed kristlikud usupühad. „Otsus kuulutada Suur Reede Eestis riiklikuks pühaks on küllap oluline samm meie teel tagasi ristiusu juurde,” kirjutas EELK pastor ja hilisem peapiiskop Andres Pöder (snd 1949) lootusrikkalt.⁷⁵ Endastmõistetavalt seadis ka EELK sihiks rahvakiriku resitutsiooni. Luterlik kirik oli „getost” pääsenud (Toomas Pauli väljend) ja astus lootusrikkalt arenile. Õigeusu kiriku jaoks oli asi keerulisem, sest nõukogude ajal oli immigratsiooni tõttu kasvanud venekeelsete liikmete osakaal ning eesti rahvusest preestrid ei olnud piisavalt. EAÕK autonoomia taastati alles 1996. aastal. Samal aastal kirjutas diakon Madis Palli, et „võib-olla kõige suuremaks probleemiks õigeusu kirikus maailma tasandil on kiriklik natsionalism”. Viidates eri rahvuste ja kultuuride kokkupõrkele ühes kirikus, märkis ta: „Sel juhul hakkab üks rahvus kirikus teise üle domineerima, või tekib kaks rahvuslikku kirikut samal territooriumil.”⁷⁶ Nii sündis ka Eestis. Kõrvalepõikena olgu märgitud, et 1988. aastal avastas soome preester Heikki Huttunen Eestit külastades, et siin leidub eestlastest noori, kes ei näe vastuolu oma rahvusliku identiteedi

⁷³ Kirik ja rahvus. Montreal, 1981; ilmunud ka inglise ja saksa keeles.

⁷⁴ Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1/1990, 3.

⁷⁵ „Ülestõusmise sõnum” (Kultuur ja Elu 3/1991), osundatud väljaandest: Andres Pöder, Pärimumeste pöördpunkt. Kõned ja kirjutised. Tallinn: Kunst, 2007, 11.

⁷⁶ Madis Palli, „Apostlik õigeusk”. – Akadeemia 7/1996, 1478.

ja õigeusu vahel ja kes ei jaga enamuse loogikat, et luterlus on eestlaste ja õigeusk venelaste religioon.⁷⁷ Peamiselt leedukate ja poolakatega seostatud katoliku kirik oli alates 1970. aastate keskpaigast kogunud populaarsust intellektuaalsete huvidega eestlaste seas⁷⁸ ja võitnud konvertiite luterlaste ridadest. Aktiivsust ilmutasid ka vabakogudused ning Eestisse jõudsid mitmesugused uued usuliikumised ja -kuulutajad.

Millised aga olid kirikutegelaste arvates luterliku kiriku ootamatu populaarsuse põhjused? 1991. aastal rõhutas Toomas Paul luterliku kiriku seotust rahvuslike taotlustega: „Algusest peale on luterlik kirik kaasa läinud radikaalse rahvuslusega.” Paul tsiteerib literaat Jaan Kaplinski, kes ühes oma kirjutises väitis: „Praegustes oludes on luteri kirik kõigepealt rahvusliku liikumise teenner ... Võime küsida, kuivõrd on luteri kirik kristlik ja kuivõrd rahvuslik.”⁷⁹ Kümnekond aastat hiljem tõdes Paul: „Kui teisel rahvuslikul ärkamisajal tekkis korraks üldsuse huvi luterluse vastu, siis tõlgendati kirikut esimese iseseisvusaja sümbolina. Kiriku roll oli pelgalt dekoratiivne, piirdus lippude ja mälestusmärkide õnnistamisega ning sai üsna ruttu otsa.”⁸⁰ Miks? Sest piiride avanedes läks ka rahvuslus moest.⁸¹

Ka Jaan Kiivit seletas kiriku populaarsust oma identiteedi ja juurte otsimisega: „Seotust kirikuga peeti tähtsaks kultuurilise järjepidevuse ja identiteedi seisukohast. See oli oma juurte otsimine. Loomulikult tuldi kirikusse ka lihtsalt huvist ja lõivu maksti moelegi.” Teine aspekt oli Kiiviti arvates see: „Kiriku populaarsus tulenes ka sellest, et vahepealsetel aastatel ei olnud kirik end kollaboratsioonismiga kompromiteerinud. Kirikut usaldati. Usaldust vaimulike vastu näitas ka suur pastorite hulk Eesti Kongressis ning I Riigikogu koosseisus oli mitu vaimulikku.”⁸² Ajaloolase Indrek Jürjo raamat „Pagulus ja Nõukogude Eesti” (ilmus 1996), mille üks peatükk käsitles kirikutegelaste värbamist KGB informatoriteks, seadis Kiiviti väite vaimulike kompromissituse kohta siiski kahtluse alla. Mõnede kirikutegelaste väidetavat seotust KGB-ga on kirikuvas-tases retoorikas korduvalt kasutatud. Arutledes, miks luterlik kirik ei osutanud nõukogude võimude kangelaslikku vastupanu, kirjutab Toomas Paul: „Ja ei tea, kas tasub kahetseda, et luteri pastorite tähtsusetu hulga ei võtnud endale suurusehullustuses vastupanuliikumise juhtimise ülesannet.” Pauli arvates oleks võidud pastoreid suurema aktiivsuse korral kasutada operatiivmängudes hävitusagentidena, nagu juhtus Jaan Lattiku pojaga.⁸³

⁷⁷ Heikki Huttunen, „The Resurrection of a Church”. – Grigorios D. Papathomas, Matthias H. Palli (koost), *The Autonomous Orthodox Church of Estonia*. Ateena: Éditions Épektasis, 2002, 399.

⁷⁸ Mihhail Lotman kirjutab: „Kui ma 1980. aastal kirikuga liitusin, oli Tallinna kogudus üsna väike ja koosnes kahest ebavõrdsest grupist. Ühelt poolt vanad – s.t need, kes mulle tookord tundusid vanadena –, enamasti väga lihtsad inimesed, Poola ja Leedu päritolu. Teiselt poolt aga Eesti noored, enamasti kunstiinstituudi või konservatooriumi õpilased, kes olid vaimustuses keskaegsest kultuurist. Ja see vaimustus viiski nad kirikusse” („Kristlus ja tänapäev”. – Sirp 17.12.2010).

⁷⁹ „Eesti kirik 1980-ndatel aastatel” (Vikerkaar 6/1991), Paul 2003, 211–212.

⁸⁰ „Vaimuliku raamatu osa eesti rahvuse tekkimisel”, Paul 2003, 97.

⁸¹ „Natuks nostalgiat” (Sirp 15.08.1997), Paul 2003, 243.

⁸² Kiivit 1995, 111.

⁸³ „Pilk käidud teele”, Paul 2003, 54.

Kahtlemata kahanes huvi kiriku vastu ühelt poolt selle tõttu, et ebakindlust sisendanud üleminekuperiood jõudis lõpule ning identiteedi küsimus taandus, asendudes asisemate muredega. Kuid peamine põhjus seisneb ehk selles, millele Jaan Kiivit juba 1993. aastal ühes oma ettekandes tähelepanu juhtis – nimelt et eestlaste usuline järjepidevus on katkenud ja rahva enamus on usuliselt kirjaoskamatu: „Ateismi tagajärjeks on eestlaste enamuse täielik usuline kirjaoskamatus.” Kiivit kurtis, et nüüd, kus osa eestlasi pöördub perekondliku traditsiooni tõttu luterliku kiriku juurde tagasi, ei suuda kirik pakkuda isegi korralikku ristimisõpetust. Kiivit nägi probleemi ka luterliku identiteedi kadumises: „Väidan, et Eestis on luterliku traditsiooni järjepidevus katkemas ning kirikus valitseb luterliku identiteedi kaotamise oht. Rahva hulgas ilmneb see usulises harimatuses... [...] Ja kuna näib, et luterliku kiriku tegevus ei anna oodatud tõhusaid tulemusi, otsitakse asemele midagi muud. Ka seda muud ei tunta.”⁸⁴ Kuid kristlike traditsioonide katkemine puudutas ka koguduseliikmete peresid. EELK pastor Peeter Kaldur (snd 1954) tõdeb: „Ei saa mööda minna kontinueedi katkemisest koguduseliikmete juures. Nõukogude ideoloogia sulges kiriku ukсед eeskätt haritud ja edasipüüdlike noorte ees. Polnud sugugi haruldane, kui formaalkristlastest vanemad soovitasid oma lastel kirikuga mitte tegemist teha, et oma karjääri mitte ohtu seada. Nii katkes järjepidevus.”⁸⁵

46

Küllap just eestlaste varasema kristliku identiteedi murenemine ja kirikusse kuulumise järjepidevuse katkemine seletab asjaolu, et luterlik kirik ei ole uuel iseseisvusajal suutnud taastada oma positsiooni ei rahva- ega rahvuskirikuna. Venekeelse elanikkonna seas on selle rolli omandanud Moskva patriarhaadi õigeusu kirik, mille liikmeskond võib peagi ületada luterlaste arvu. Kuigi Eesti Kirikute Nõukogu raames on suudetud riigivõimuga teatud valdkondades koostööd teha (usuteemalised tele- ja raadiosaated, kaplanaadid kaitseväes, vanglates, politseis ja mujal, pühakodade remondi rahastamine) ning usutegelastele on võimaldatud tseremoniaalne roll riiklikel üritustel, on see kõik üsna tagasihoidlik ja vähene. Inimeste meeleolusid arvestades pole poliitikutud sõandanud koolidesse viia kohustuslikku usundiõpetust (kristlikust ja konfessionaalsest usuõpetusest rääkimata). Sellele vaatamata on EELK juhtivad tegelased oma retoorikas jätkuvalt rahvuslikud, püüdes esile tuua luterliku rahvakiriku panust ja rolli eesti rahva ajaloo ning eestlaste ajaloolist seotust kristlusega, kuigi näiteks peapiiskop Andres Põder oli sunnitud tõdema:

Oleme kristliku rahvana jõudnud Euroopa kultuurrahvaste hulka, saavutanud iseseisvuse ja võime rõõmustada nii vaba rahvakiriku kui Eesti Vabariigi 90. aastapäeva üle. Ometi ei ole enam iseenesestmõistetavalt selge, kes me oleme, kust tuleme

⁸⁴ Jaan Kiivit, „Luterlik identiteet täna ja homme”. – Eesti Kirik 15.09.1993.

⁸⁵ Peeter Kaldur, „Eesti ja Eesti Kirik täna teoloogi pilgu läbi”. – EELK Juubelialbum. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 1996, 41–42.

ja kuhu läheme. Täna maailmas ristuvad ja segunevad paljud pärimused, ühed ununevad, teisi alles luuakse, kolmandaid avastatakse taas. Seisame aina valikute ees. Iga hetk võib olla otsustav pöördepunkt.⁸⁶

4. Kokkuvõtteks

Mitmed 20. sajandi eesti kirikutegelased ja teoloogid on pidanud vajalikuks mõtestada kiriku ja ristiusu tähendust eesti rahva jaoks, hinnates eestlaste ja ristiusu keerulisi suhteid rahvuslikust vaatenurgast. Nii osutub nende käsitluses positiivseks kõik see, mis on aidanud ette valmistada ja edasi viia eestlaste rahvuslikku arengut. Positiivsena on nähtud eestlaste liitmist õhtumaise kristliku tsivilisatsiooniga ja lääne kultuurisaavutuste, näiteks hariduse ja demokraatlike väärtuste edendamist. Negatiivselt on hinnatud kõike seda, mida kirikuelus ja -korralduses peeti võõrapäraseks ja rahvakaugeks, sealhulgas eestlaste rahvuslike huvide ja vajaduste mittemõistmist. Luterliku kiriku ümberkorraldamine rahva- ja rahvuskirikuks pidi need puudused kõrvaldama ja eestlaste suhetele kiriku ja ristiusuga uue hingamise andma. Kõneldi ka vajadusest eestipärase ristiusu ja teoloogia järele. Kristluses nähti endastmõistetavalt ainsat vaimset jõudu, mis suudab rahvuslikele püüdlustele ja ühiskondlikule elule anda ehtsa religioosse ja kõlbelise sisu. Konfessiooniti tuli siiski ette erinevaid vaatenurki. Kui luterlased on rõhutanud usupuhastuse ja eriti vennastekoguduse tähtsust eestlaste sisulisel kristianiseerimisel ja rahvusliku ärkamise ettevalmistamisel, pidades luterlikku usutunnistust rahvuslikuks pärandiks, siis mõnede õigeusklikest autorite arvates olid nii katoliiklus kui luterlus võõraste isandate poolt pealesunnitud ning alles õigeusust sai eestlaste esimene tõeliselt oma, vabatahtlikult vastuvõetud ristiusu vorm. Katoliiklasedki tunnistasid ristirüütlike mõõgamisjoni ebakristlikuks, viidates paavsti ja katoliku kiriku positiivsetele kavatsustele, mis teostumise korral oleksid eestlaste ajaloolise arengu teistsuguseks kujundanud.

Rahvusluse esiletõus on käinud käsikäes sekulariseerumise ja usulise identiteedi tähtsuse vähenemisega. Kuigi mõned kirikutegelased väitsid, et eestlased on meelelaadilt ja hoiakutelt luterlased, ega näinud vastuolu rahvus- ja usutunde ühendamises, on teisalt juba sajandi algusest peale tunnistanud laiaulatuslikku kirikust võõrdumist ja koguni kaheldud, kas eesti rahvas ongi täielikult ristirahvaks saanud. Nõukogude ajal jätkus rahva enamuse kaugenemine institutsionaalsest religioonist. Kirikutegelaste seas mõisteti, et ollakse täiesti uues situatsioonis ning hakati rõhutama kristlaste usulist-kõlbelist eeskujut ühiskonna hoiakute kujundamisel ja ristiusu sõnumi levitamisel. Mõned vaimulikud on püüdnud jätkuvalt põhjendada tihedat sidet kiriku ja ühiskonna vahel ning ristiusu ja eestlaste mõttelaadi kooskõla.

⁸⁶ Pöder 2007, 5.

Kriitilistel ja ebakindlatel aegadel võivad nii rahvus- kui usutunne esile tõusta, nagu näitab 1980. aastate lõpus aset leidnud rahvuslik ja usuline „taasärkamine”, kuid nad ei määra enam rahva enamuse igapäevast elu ja tegevust. Kirikutegelased olid sunnitud tunnistama usulise järjepidevuse katkemist. Viimastel aastatel võib täheldada EELK juhtkonna püüdlusi toonitada avalikkuses luterluse ajaloolist tähtsust ning eestlaste seotust kristlusega. Võttes arvesse, et meedias ja internetikommentaaries esineb sageli negatiivset suhtumist kirikusse ja ristiusku, on mõistetav, et kirikutegelased püüavad vastukaaluks jutustada oma lugu ja osutada asjadele, millest meedias eriti ei kõnelda.

Lõpetuseks olgu märgitud, et tänases olukorras ei pruugi kiriku presenteerimine rahvuslik-kultuurilise või koguni museaalse asutusena eriti tulemusrikas olla, kui eesmärgiks on võetud liikmete arvu suurenemine. Vaevalt et noorte põlvkonnale läheb eluliselt korda kiriku ajalooline roll eestlaste rahvuseks kujunemisel, tema varasem ühiskondlik staatus või tema hallatav kultuuripärand. Kristluse ajalooline tugevus ja läbilöögijõud seisneb tema sõnumis – päästes, mida ta kuulutab ja pakub. Näiteks luterlus kui üks usuvool läänekristluses tekkis protestiliikumisenä, mille keskmes seisis küsimus õndsusest, igavesest elust. Tänapäeval aga rõhutatakse enam kiriku sotsiaalset ja kultuurilist rolli. Seevastu avalikkuses tõlgendatakse eesti vaimupärandit pigemini paganliku, mittekristlikuna, kuna see vastab kristlusest võõrdunud inimeste ilmalikule, ent siiski teatud religioossete kogemuste järele janunevale elutundele.